

DINAMICA REPREZENTĂRII SOCIALE. ROLUL PRACTICILOR COTIDIENE

Mihai ȘLEAHTIȚCHI

Universitatea Liberă Internațională din Moldova

The social representations always „incorporate” different kinds of ideas into individuals’ everyday practice. While becoming consistent from an ideatic point of view, the latter modify the central and peripheral elements of the representations by way of „reactions of response”. Finally a complex relationship of mutual influence settles between the psychosocial entities. This relationship is marked, at a fundamental level, by the nature of the respective situations: the representations determine the practice in situations in which individuals present a high autonomy or an emphasized affective load, whereas practice-at there turn-metamorphoses the representations in situations that present strong restraints and social obligations.

Numeroase studii centrate pe ideea depistării entității reprezentării sociale au permis să se stabilească că aceasta, în calitatea-i de „*cadru cognitiv socialmente însemnat*” ori, în alți termeni, de „*sistem extrem de util în înțelegerea și stăpânirea ambientului*”, se impune prin capacitatea de a „*incorpora idei*” în tot ce ține de practicile cotidiene ale comunității*.

Primul pas în direcția vizată îl face S.Moscovici, care constată, încă la începutul anilor ’60, că procesele reprezentationale înfățișează structuri dinamice apte să influențeze neîntrerupt asupra ansamblurilor de practici și de conduite umane. Orice reprezentare socială, găsim, bunăoară, în *La psychanalyse, son image et son public* [4], redă un „(...) sistem de valori, de credințe și noțiuni relative la obiecte, aspecte sau dimensiuni ale mediului social care permit nu numai stabilirea cadrului de viață al indivizilor și grupurilor, dar constituie în mod egal un instrument de orientare a percepției situației și de elaborare a răspunsurilor”. Conform ilustrului psihosociolog francez, specificul manierei în care percepem lumea este că nu operează o ruptură între universul interior și cel exterior al individului sau al grupului. În *The phenomenon of social representations* [5], o lucrare ce vine, cu câțiva ani mai târziu, să dea noi semnificații eșafodajului teoretic expus în *La psychanalyse, son image et son public*, el opinează că *nu există reprezentare fără context activ, fără persoane care întreprind ceva concret pentru a se schimba pe sine și/sau a-i schimba pe alții*. Fiindu-le străină indolența, persoanele în cauză gândesc într-o manieră instrumentală, producând și propagând diverse reprezentări și soluții cu referire la problemele stringente ale momentului. Pe străzi, în cafenele, birouri, spitale, laboratoare etc., acestea analizează, comentează, combină în mod spontan „filosofii” neoficiale, cu un impact decisiv asupra raporturilor pe care le întrețin cu ceilalți, asupra alegerilor pe care le fac sau le au de făcut, asupra modului în care își cresc copiii sau își schițează tot felul de planuri pentru viitor.

Odată emisă, viziunea moscoviciană cu privire la capacitatea reprezentării sociale de a defini și orienta acțiunile cotidiene ale indivizilor devine una atractivă pentru multiple categorii de cercetători, ea cunoscând, pe parcurs, noi variante interpretative. Câteva exemple pot certifica pe deplin veridicitatea unui asemenea curs evenimential:

- D.Jodelet – *conceptul de reprezentare socială desemnează o formă de cunoaștere specifică, o știință a sensului comun, al cărei conținut ghidează relațiile cu lumea, orientează și argumentează conduitele sociale* [6, 7].
- N.Ficher – *reprezentarea socială este un proces de elaborare perceptivă și mentală a realității ce transformă obiectele sociale (persoane, contexte, situații) în categorii simbolice (valori, credințe, ideologii) și le conferă un statut cognitiv, permițând înțelegerea aspectelor vieții obișnuite printr-o racordare a propriei noastre conduite la interiorul interacțiunilor sociale* [8].
- P. Moliner – *reprezentările sociale sunt categorii de cunoștințe cu funcționalități sociale, modalități de integrare comunitară a indivizilor, posibilități de a acționa în lumea socială* [9, 10].

* Utilizând sintagma *practicile cotidiene ale comunității*, vom remarca, de la bun început, că ea nicidecum nu se referă la *comportamentele umane izolate* sau la *practicile cotidiene individuale*. Or, în timp ce noțiunea de *comportament uman izolat* redă acțiuni incidentale, irepetabile și nereprezentative din punct de vedere social, iar noțiunea de *practică cotidiană individuală* – operațiuni restrânse cu caracter pur personal, cea de *practici cotidiene comunitare*, așa cum sugerează mai mulți analiști [1, 2, 3], vine să exprime stări dinamice (conduite, experiențe etc.) despre care se poate spune că sunt: (a) răspândite; (b) repetabile; (c) vizibile și recunoscutibile social; (d) asumate de un număr impunător de subiecți; (e) determinate de norme colective; (f) structurate social și (g) reglate contextual.

- W.Doise – stabilește o legătură între organizarea cognitivă și raporturile sociale; reprezentările sociale redau niște principii generatoare de luări de poziție ce sunt legate de inserțiile specifice într-un ansamblu de raporturi social [11].
- J.-M.Seca – reprezentările sociale formează ansambluri complexe de judecăți și acțiuni, aflate la dispoziția grupului în scopul organizării atitudinilor, comportamentelor și practicilor acestuia [12].

Rolul de excepție pe care-l deține reprezentarea socială în emergența practicilor cotidiene ale comunității nu este, bineînțeles, unul ivit la întâmplare. Acest rol, după cum menționează J.-C.Abric [13], rezultă din cel puțin trei factori esențiali:

a) reprezentarea socială intervine în mod direct în *definirea finalității situației*, determinând astfel *a priori* tipul de relații pertinente pentru subiecți, dar și, eventual, tipul de demers cognitiv ce urmează a fi adoptat în situațiile în care trebuie îndeplinită o anumită sarcină;

b) reprezentarea socială produce în mod egal un sistem de anticipări și de așteptări, ea fiind, de fapt, o acțiune asupra realității: selectare și filtraj de informații, interpretări chemate să facă această realitate conformă cu reprezentarea etc.;

c) reprezentarea socială, raliindu-se unui spectru larg de reguli/legități existențiale, este *prescriptivă* de comportamente sau practici obligatorii, ea definind ceea ce este permis, tolerabil și acceptabil într-un context dat.

Prin modul în care determină relațiile indivizilor cu mediul lor fizic și spiritual, reprezentarea socială, potrivit mai multor surse [14, 15, 16], se dovedește a fi un *ghid de acțiune* (orientând faptele și experiențele sociale), *o grilă de precodare a realității* (determinând apariția seturilor de anticipări și așteptări) sau/și un sistem de *prescripții condiționale* (indicând asupra a ce trebuie de făcut în anumite condiții sau cazuri particulare).

Acestea fiind spuse, să ne întrebăm acum dacă afirmațiile-gen „Reprezentările sociale orientează și organizează interacțiunile din cadrul comunității” sau „Reprezentările sociale prescriu comportamentele și practicile indivizilor” sunt suficiente pentru a pătrunde în chintesența contingenței ce se instituie între gândirea și activitatea noastră de zi cu zi. Răspunsul, credem, nu poate fi decât unul infirmativ. De ce? Cum evenimentelor/faptelor de sorginte psihosocială, în întreaga lor varietate, le este caracteristică complexitatea, ar fi eronat să susținem că afirmațiile de mai sus oferă o perspectivă multivalentă asupra realului. Spunând „Reprezentările sociale orientează și organizează interacțiunile din cadrul comunității” sau „Reprezentările sociale prescriu comportamentele și practicile indivizilor”, noi, de fapt, acredităm doar o parte din adevăr. Or, devreme ce reprezentările, precum am demonstrat deja, determină practicile sociale, este absolut firesc ca și practicile, la rândul lor, să exercite un anumit impact asupra reprezentărilor.

Ce observă, bunăoară, D.Jodelet atunci când finisează, la 1986, prima sa cercetare cu referire la reprezentarea socială a nebunului și a nebuniei? Ea observă că acest gen de reprezentare este condiționat de practicile ce caracterizau la acel moment așa-numita „*colonie familială*” (= un ansamblu de comune din mediul rural în care bolnavii mintal au fost încredințați spre îngrijire unor persoane, printr-un sistem de plasament familial). Practicile vizate derivau din raporturile existente între pacienți și îngrijitori și erau reglate prin două modalități de bază: (I) setul de așteptări ale pacienților (definite de către experimentator prin sintagma „*constrângeri printr-un raport social*”) și (II) integrarea bolnavului în viața familială (care integrare, ulterior, a dat naștere unor strânse relații la nivel interpersonal). Felul în care îngrijitorii și pacienții interacționau unii cu alții a creat, în cele din urmă, un teren favorabil producerii „*reprezentărilor bolii și bolnavului, ca și fricii, mai mult sau mai puțin oculte*” [17].

La o concluzie similară, pentru a mai oferi un exemplu, ajunge și M.Morin care analizează, într-un studiu publicat la 1994, reprezentarea socială a SIDA și a practicilor tinerilor orientate spre evitarea contactului cu terifianta boală. Recurgând la un program investigațional plurivalent, cu trei categorii de subiecți supuși interviului (eleve infirmiere & asistente sociale & eleve cu BTS) și cu trei tehnici de colectare a datelor (o probă de asociere liberă & o sarcină de clasare și grupare a termenilor desprinși din interviuri & o sarcină de comparare între SIDA, cancer și toxicomanie), autorul invocă ajunge să constate că, în pofida variației ce ține de specificitatea fiecărei categorii de subiecți, există o evidentă omogenitate vizând listele de asociații prin care se caracterizează SIDA. De unde acest fenomen de uniformizare? Răspunsul ce poate fi desprins din datele cercetării este cât se poate de clar: fenomenul în cauză se produce, deoarece toate categoriile de subiecți recurg, în fond, la aceleași demersuri și la aceleași conduite de prevenție anti-SIDA [18]. Observăm, din nou, cum reprezentările sociale sunt profund ancorate în experiența cotidiană a indivizilor, ele depinzând de modul în care ultimii își proiectează și realizează obiectivele existențiale.

Într-o măsură mai mare sau mai mică, direct sau indirect, reprezentările sociale au fost și vor fi mereu dependente de practicile sociale. Faptul că acestea din urmă, în postura lor de *experiențe umane dobândite ca urmare a exersărilor repetate ale unor anumite activități* [19], de *activități concrete născute fie din tradiție, fie din improvizație* [20] sau de *sisteme de acțiuni repetabile, ordonate în raport cu rolurile ce le revin indivizilor/grupurilor* [21], sunt structurante pentru scena comunitară și, respectiv, *fundamentale* în reliefaarea curenților cognitiv-reprezentationali a devenit unul recunoscut, el putând fi ușor de surprins în diferite ipostaze enucleaționale:

- S.Moscovici – *indivizii și grupurile creează reprezentări sociale în cursul comunicării și al cooperării; toate interacțiunile umane, fie că apar între două persoane sau între două grupuri, se soldează cu apariția unor astfel de reprezentări* [22].
- R.Kaes – *condiția socială a indivizilor, însoțită de o anumită relație cu lumea, cu valorile culturale, cu modelele de viață, cu constrângerile specifice ale situațiilor de moment, influențează nemijlocit asupra modului în care aceștia își formează tot felul de atitudini, concepții, reprezentări* [23].
- D.Jodelet – *ca fenomene cognitive, reprezentările angajează apartenența socială a indivizilor, cu implicațiile lor afective și normative, cu interiorizarea experiențelor, a practicilor, a modelelor de conduită și de gândire* [24].
- C.Flament – *tot ce se întâmplă cu reprezentările sociale are o atribuție directă la evoluția practicilor sociale, la modul în care indivizii sau grupurile interacționează pe plan social sau cultural* [25, 26].
- W.Doise – *experiențele comune membrilor fiecărui grup, ca și inserția lor specifică într-un ansamblu de raporturi împărtășite, dau naștere unor dinamici reprezentationale asemănătoare* [27].
- A.E.Echabe & J.L.G. Castro – *reprezentarea socială este rezultatul aderenței la un grup al cărui indivizi au practici comune, larg împărtășite* [28].
- C.P.Să – *reprezentările sociale iau naștere în cadrul raporturilor simbolice dintre indivizi și se dezvoltă prin intermediul practicilor socioculturale instituite de aceștia la nivelul grupurilor* [29].

Dat fiind faptul că practicile contribuie la modelarea reprezentărilor, iar reprezentările, la rândul lor, orientează practicile, mai mulți autori se arată a fi predispuși să admită că aceste două entități psihosociologice distincte sunt prinse într-un set de relații cu caracter biunivoc/mutual. Când fac acest lucru, ei, de regulă, își aduc aminte de cercetările lui T.Ibanez [30, 31], prin intermediul cărora s-a încercat găsirea unor răspunsuri cu privire la mecanismele de adaptare a actorilor sociali la condițiile mereu schimbătoare ale vieții cotidiene.

Cercetările lui T.Ibanez, vom reaminti, au fost efectuate la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 ai sec. XX. S-a urmărit, din start, obținerea unor date concludente vizând interrelația „ideologii-practici” (or, în acele vremuri, ca și astăzi, de altfel, discursurile cotidiene ale oamenilor, în speță, ale oamenilor de serie, indicau, de foarte multe ori, la prezența unei deosebiri semnificative între aceste două fenomene). Rezultatele obținute au scos în evidență inconsistența tentativelor chemate să tragă o linie de circumscriere între modul de a vedea lumea și cel de a acționa în limitele ei. În realitate, se vede obligat să precizeze T.Ibanez, lucrurile iau o cu totul altă turnură: *orice practică include, implicit sau explicit, elemente de ordin ideologic, și orice ideologie, în același timp, generează, în proporții mai mari sau mai mici, aspecte de ordin acțional*. Situându-se, cu sau fără voie, între aceste două „linii existențiale”, omul se alege, până în cele din urmă, cu o *dublă postură* – de „*purtător al ideologiilor*” și de „*producător al practicilor*”.

Deși o asemenea luare de poziție are dreptul la existență, nu ne vom grăbi, totuși, s-o etichetăm ca fiind cea mai bună sau unica posibilă. De ce? Pentru că, mai întâi de toate, ideologia sub nici o formă nu poate fi echivalată cu reprezentarea socială. Mai apoi, pentru că distingerea ce se impune între ideologie și reprezentarea socială conduce, inevitabil, la apariția unor modalități diferite de raportare a acestora la practica cotidiană. Și, în sfârșit, pentru că numărul cazurilor în care practicile sunt determinate de ideologii/reprezentări nu este neapărat egal sau aproape egal cu numărul cazurilor în care ideologiile/reprezentările sunt determinate de practici.

Intervenind cu un comentariu special asupra ultimului raționament, care, să recunoaștem, pare a fi mai puțin convingător decât primele două, J.-C.Abric [32] ține să precizeze că anume el certifică în ultimă instanță inadmisibilitatea recunoașterii ideii potrivit căreia reprezentările sociale și practicile cotidiene, suprapunându-se unele pe altele, se angajează într-un set de relații cu caracter mutual, recursiv. Afundați-vă din nou în ansamblul mare al studiilor axate pe fenomenologia construirii realității sociale, ne îndeamnă cunoscutul psihosociolog francez, și veți depista, neîndoielnic, că *situațiile în care practicile sunt determinate de reprezentări se întâlnesc mai rar decât situațiile în care reprezentările sunt determinate de practici*. Având certitudinea că practicile exercită un impact enorm asupra reprezentărilor și conducându-se, concomitent, de considerentul că puterea impactului în cauză depinde foarte mult atât de autonomia pe care indivizii o posedă la momentul respectiv, cât și de prezența, în cadrul aceluiasi moment, a elementelor cu o puternică încărcătură afectivă sau cu o profundă ancorare în memoria colectivă, J.-C.Abric înaintează trei ipoteze incitante:

a) reprezentările sociale determină practicile cotidiene atunci când situațiile în care sunt puși indivizii implică elemente cu o puternică încărcătură afectivă sau cu o ancorare temeinică în memoria grupului;

b) reprezentările sociale determină practicile cotidiene atunci când indivizii dispun de o anumită autonomie vis-à-vis de constrângerile situaționale existente;

c) reprezentările sociale sunt determinate de practicile cotidiene atunci când constrângerile situaționale existente sunt mari sau extrem de mari.

În baza ipotezelor emise, J.-C.Abric delimitează ulterior trei categorii de practici cotidiene – *practici cotidiene constrângătoare*, *practici cotidiene neconstrângătoare* și *practici cotidiene semnificante*.

Practicile cotidiene constrângătoare rezultă din mutațiile ce au loc la nivelul mediului fizic sau al celui social (calamități naturale, apariția bolilor, producerea unui eveniment politic important, intensificarea constrângerilor de putere etc.). Fiind destul de frecvente, practicile din această categorie sunt cele care *pot antrena diverse modificări în perimetrul câmpurilor reprezentative*. Amploarea modificărilor va depinde de *indicele de stabilitate* al respectivei practici: un indice înalt va condiționa modificări mari și ireversibile, iar un indice scăzut – modificări neînsemnate și reversibile.

Practicile cotidiene neconstrângătoare manifestă o anumită independență față de normele sociale, pozițiile de autoritate, mediile instituționale sau/și trăsăturile obligatorii ale situației. În cazul lor, indivizii sunt în drept să se ralieze liniilor comportamentale pe care și le doresc, de care sunt atrași. *Tabu*-urile și spectrele relaționale nu sunt absente, dar ele permit alegeri diferite – nici o schemă acțională nu este interzisă. Producându-se într-un context în care constrângerile situaționale sunt lipsă, practicile din această categorie fac ca *reprezentările să joace un rol determinant în raport cu activitățile cotidiene*. Or, atunci când dispun de un adevărat avantaj de posibilități din care pot alege orice variantă convenabilă, indivizii nu au decât să „pună pe rol” întreaga lor gamă de reprezentări și aspirații.

Practicile cotidiene semnificante redau conduite care (w) nu sunt determinate de cauze obiective, ci de credințe arhaice din aria memoriei colective, (x) sunt în deplin acord cu normele sociale existente, (y) posedă încărcături afective însemnate și (z) se realizează cu o regularitate considerabilă. Având origini adânci în mentalitatea subiecților, practicile vizate contribuie la aceea ca reprezentările sociale să influențeze extrem de puternic experiențele cotidiene ale acestora.

Într-o cheie sintetică, după cum propune M.Curelaru [33], entitatea practicilor propuse de către J.-C.Abric poate fi redată prin următorul tabel:

Tipul de practici	Caracteristici principale	Raportul practicilor cu reprezentarea socială
Practici semnificante	<ul style="list-style-type: none"> – Practicile se originează direct și exclusiv în reprezentarea socială – Sunt conduite realizate cu mare regularitate – Sunt practici fără contradicție cu normele – Nu sunt determinate de cauze obiective, ci de credințe arhaice existente în memoria colectivă – Ritualurile sunt prototipuri – Au încărcătură afectivă mare 	Reprezentările sociale determină practicile (exemplu: Jodelet, 1989 – practicile față de boala mintală)
Practici neconstrângătoare	<ul style="list-style-type: none"> – Există un ansamblu de alegeri posibile la nivelul acestor practici – Nu există constrângeri ale situației (instituții, elemente de putere, caracteristici obiective ale situației) – Normele și relațiile sociale nu sunt absente, dar ele permit alegeri diferite – nici un comportament nu este interzis („situație socială minimală”) 	Reprezentările sociale determină practicile (exemplu: Abric și Kahan, 1972; Abric și Vacherot, 1976 – reprezentarea sarcinii și a partenerului determină comportamentul subiectului)
Practici constrângătoare	<ul style="list-style-type: none"> – Practicile rezultă din caracteristicile mediului fizic/material sau din anumite constrângeri de putere – Cazul tipic: practicile care survin ca urmare a unor constrângeri obiective și care contrazic o serie de norme și valori existente; consecința: elaborarea unor noi reprezentări în consonanță cu practicile 	Practicile determină reprezentările sociale (exemplu: Guimelli, 1989 – practici vânătoarești; Mardellat, 1994 – practici comerciale; Guimelli, 1994 – profesia de infirmieră)

Raporturile ce se stabilesc, așadar, între reprezentări și practici sunt extrem de complexe, ele fiind marcate, la nivel fundamental, de natura situațiilor în care se produc: reprezentările modifică practicile în situațiile caracterizate printr-o autonomie sporită a indivizilor sau printr-o pronunțată încărcătură afectivă, iar practicile, la rândul lor, metamorfozează reprezentările în situațiile caracterizate prin prezența unor considerabile constrângeri de ordin material sau social.

Referințe:

1. Abric J.-C. Pratiques sociales, représentations sociales // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 231-233.
2. Rouquette M.L. Représentations et pratiques sociales: une analyse théorique // Représentations sociales et éducation / C. Garnier, M.L. Rouquette (ed.). - Montréal: Éditions Nouvelles A.M.S., 2000, p. 133-141.
3. Curelaru M. Reprezentări sociale. Ediția a 2-a, rev. - Iași: Polirom, 2006, p. 186-188.
4. Moscovici S. La psychanalyse, son image et son public. - Paris: P.U.F., 1961 (ed. I-a) / 1976 (ed. a II-a), p. 43-47.
5. Moscovici S. The phenomenon of social representations // Social representations / R.M. Farr & S. Moscovici (eds.). - Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 26-28.
6. Jodelet D. Représentations sociales: phénomènes, concepts et théorie // Psychologie sociale / S. Moscovici (ed.). - Paris: P.U.F., 1984, p. 361.
7. Jodelet D. Les représentations sociales. - Paris: P.U.F., 1989, p. 53.
8. Ficher N. Les concepts fondamentaux de la psychologie sociale. - Paris: Dunod, 1987, p. 118.
9. Moliner P. La représentation sociale comme grille de lecture. - Aix-en-Provence: P.U.P., 1992, p. 52-53.
10. Moliner P. Images et représentations sociales. - Grenoble: P.U.G., 1996, p. 37.
11. Doise W. Les représentations sociales // Traité de psychologie cognitive / R. Ghiglione, C. Bonnet, J.F. Richard (eds.). - Paris: Dunod, 1990, tome 3, p. 113.
12. Seca J.-M. Les représentations sociales. - Paris: Armand Colin, 2001, p. 34.
13. Abric J.-C. Les représentations sociales: aspects théoriques // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 15.
14. Flament C. Structure, dynamique et transformation des représentations sociales // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 37-38.
15. Abric J.-C. Les représentations sociales: aspects théoriques // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 13-14.
16. Moliner P., Rateau P., Cohen-Scali V. Les représentations sociales. Pratique des études de terrain. - Rennes: P.U.R., 2002, p. 68-69.
17. Jodelet D. Fou et folie dans un milieu rural français. Une approche monographique // L'étude des représentations sociales / W. Doise, A. Palmonari (eds.). - Neuchâtel: Delachaux et Niestlé, 1986, p. 171-192.
18. Morin M. Entre représentations et pratiques: le SIDA, la prévention et les jeunes // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 109-144.
19. Foulquié P. Vocabulaire des Sciences sociales. - Paris: P.U.F., 1978, p. 171.
20. Bourdieu P. Le sens pratique. - Paris: Minuit, 1980, p. 29.
21. Curelaru M. Reprezentări sociale. Ediția a 2-a, rev. - Iași: Polirom, 2006, p. 174, 205.
22. Moscovici S. The phenomenon of social representations // Social representations / R.M. Farr & S. Moscovici (eds.). - Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 11-12.
23. Kaes R. Images de la culture chez les ouvriers français. - Paris: Cujas, 1968.
24. Jodelet D. Reprezentările sociale, un domeniu în expansiune // Psihologia câmpului social: reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). Ediția a 2-a. - Iași: Polirom, 1997, p. 89.
25. Flament C. Pratiques et représentations sociales // Perspectives cognitives et conduites sociales. Théories implicites et conflits cognitifs / J.L. Beauvois, R.V. Joule, J.M. Monteil (eds.). - Del Val: Cousset, 1987, p.143-150.
26. Flament C. Structure et dynamique des représentations sociales // Les représentations sociales / D.Jodelet (ed.). - Paris: P.U.F., 1989, p. 224-239.
27. Doise W. Ancorarea în studiul reprezentărilor sociale // Psihologia câmpului social: reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). Ediția a 2-a. - Iași: Polirom, 1997, p. 159.
28. Echabe A.E., Castro J.L.G. Social knowledge, identities and social practices // Papers on Social Representations. - 1993. - No. 2 (2). - P. 117-125.
29. Sá C.P. Sur les relations entre représentations sociales, pratiques socioculturelles et comportement // Papers on Social Representations. - 1994. - No 3 (1). - P.40-46.
30. Ibanez T. Faire et croire // Perspectives cognitives et conduites sociales. / J.-L. Beauvois, R.V. Joule, J.-M. Monteil (eds.). - Vol. 2 (Représentations et processus socio-cognitifs). - Cousset-Fribourg: Del Val, 1989, p. 27-47.
31. Ibanez T. Propos sur l'articulation entre représentationnels sociales et idéologies // Idéologies et représentations sociales / V. Aebischer, J.-P. Deconchy, E.M. Lipiansky (eds.). - Cousset-Fribourg: Del Val, 1991, p. 175-179.
32. Abric J.-C. Pratiques sociales, représentations sociales // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). - Paris: P.U.F., 1994, p. 217-237.
33. Curelaru M. Reprezentări sociale. Ediția a 2-a, rev. - Iași: Polirom, 2006, p. 185.